

др Срџан Стојановић,
 научни сарадник у Институту за упоредно право у Београду

RENOVI — УЗВРАЋАЊЕ И ПРЕУПУЋИВАЊЕ — У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ЗАКОНОДАВСТВУ*

Проблем узвраћања и преупућивања⁽¹⁾ (упућивања даље), познатијим под називом *renvoi* (ренвоа) и даље је једна од ретких тема које у подједнакој мери заокупљују пажњу како законодавца тако и доктрине, а и праксе међународног приватног права. Скоро увек када је *renvoi* предмет разматрања може се констатовати следеће: два правника — три мишљења. Стога и није зачуђујуће да пре доношења Закона о решавању сукоба закона са прописима других земаља у одређеним областима (у даљем тексту: МПП—Закон) код југословенских правника није постојао јединствен став о овом питању.⁽²⁾ Очекивања да ће ситуација након његовог ступања на снагу бити јасна, нису се, на жалост, остварила, судећи бар по опречним тумачењима законске норме која регулише ово питање.

Стога је ради бољег разумевања тренутног стања неопходно најпре укратко се осврнути на историјат настанка МПП-Закона (I) и на његову одредбу о *renvoi* (II). У тесној вези са тумачењем ове норме је и питање примене правила о *renvoi* ван поља примене МПП-Закона (III). Напокон, поред закључних разматрања, биће указано на могући став судске праксе у погледу ове одредбе (IV).

I. НАСТАНАК RENOVI-ОДРЕДБЕ У МПП-ЗАКОНУ

До ступања на снагу МПП-Закона питање узвраћања и преупућивања било је изричито регулисано само у два законска текста — у За

(* Аутор жели да изрази захвалност Van Calker фондацији која је, додељујући му стипендију за боравак и рад у Швајцарском институту за упоредно право у Лозани, допринела настанку овог рада.

(1) Следећи Катичићеву сугестију о прихватању термина „преупућивање“ и његова размишљања у вези са тим (Терминолошке напомене уз теорију међународног приватног права у: *Нови огледи о међународном приватном праву и процесу права*, Загреб 1977, стр. 73 и следећа), сматрамо да би увођење овог термина заиста било корисно у нашем МПП-у, но у првом реду за означавање тзв. упућивања даље одн. даљег упућивања на право трећих држава. Мислимо да је термин узвраћање довољно јасан и да језички и суштински у потпуности одражава проблематику о којој је реч. Насупрот томе, код даљег упућивања термин преупућивање заиста сликовито објашњава и суштински одражава поступак упућивања даље. Наиме, полазно право (*lex fori*) упућује на право земље А (првоупућено право) а ово нити прихвата ово упућивање нити пак узвраћа на полазно право, већ управо преупућује на меродавност права треће или даљих држава. Коначна примена права државе Б није, дакле, резултат директног упућивања колизоних норми форума, већ напротив последица преупућивања од стране колизоних норми државе А.

(2) Вид. преглед код Муминовића Е., *Узвраћање и упућивање даље у нашем новом Закону о међународном приватном праву*, „Годишњак Правног факултета у Сарајеву“ XXXI (1983), стр. 179 и следеће.

кону о меници из 1946. године и Закону о наслеђивању из 1965. године.(3) Поред њих није постојало никакво опште законско правило, ни у прилог а ни против примене овог општег института међународног приватног права. Мада ни у тадашњој доктрини није постојао јединствен став(4), ипак би се могло рећи да се на почетку израде МПП-Закона назирала општа тенденција ка прихватању *renvoi* на пољу статусних односа, док би у области уговорног права тзв. супстанцијално упућивање(5) било прихватљивије. Стога је разумљиво да је овај начелан став био садржан у Нацрту закона о међународном приватном праву и поступку из 1974. године,(6) члан 6:

- „(1) Ако правило СФР Југославије за одређивање мјеродавног права упућује на друго право, примјењује се, кад је то овим законом посебно одређено, правило за одређивање мјеродавног права тог права. Тако се поступа и при сваком даљњем упућивању.
- (2) Ако правило за одређивање мјеродавног права које се мора примјенити по одредби пређашње ставке упућује на право СФР Југославије, оно се примјењује без обзира на његова правила о мјеродавном праву. Ако упућује на било које друго право којег су правила за одређење мјеродавног права већ била узета у обзир по одредби пређашње ставке примјењује се право на које упућује право СФР Југославије.“

Овај предлог законског текста био је у бити веома јасан: узвраћање и преупућивање се прихватало само у закону изричито предвиђеним ситуацијама. Уколико би у оквиру преупућивања на право треће и даљих држава дошло до тзв. *circulus vitiosus-a*, имале би се изузетно (став 2) применити материјалне норме првоупућеног права.

Ако се има у виду чињеница да је колизионо упућивање у Нацрту закона о међународном приватном праву и поступку било предвиђено у релативно малом броју случајева, може се закључити да је у њему био устоличен принцип супстанцијалног упућивања. *Renvoi*, је, дакле, у начелу био искључен.

Међутим, ово једноставно и јасно правило није успело да се одржи. Разлике које су у доктрини и пракси постојале и пре почетка радова на кодификацији нашег међународног приватног права дошле су до пуног изражаја у процесу коначног уобличавања МПП-Закона. Тако је у бројним (радним) нацртима који су уследили на основу горе наведеног Нацрта из 1974. год. регулисање института *renvoi* доживљавало честе и делом корените промене(7). Но, то ипак није довело до заједничког става који би резултирао у јединственом предлогу. Стога је и разумљиво што је у Нацрту из 1981. године који је био предмет

(3) Види детаљно о томе Матић, Ж. „*Renvoi* у новом југословенском међународном приватном праву”, у: „Упоредно поморско право и поморска купопродаја”, број 100/1983, стр. 165.

(4) Види преглед код Цигоја, С., *Mednarodno pravo osebних i premoženjskih газнегј*, Љубљана, 1984, стр. 117.

(5) Ми ћемо у овом контексту користити термилошки пар супстанцијално и колизионо упућивање, у зависности од тога да ли се *renvoi* одабације или прихвата. Ближе о другим могућим називима види код Стојановић, С., „Страно колизионо право пред југословенским судовима као последица прихватања *renvoi* у југословенском међународном приватном праву”, у: „Страни правни живот”, 123/1984, стр. 20.

(6) Објављен у „Приносима за поредбено проучавање права и међународно приватно право”, бр. 7/1974.

(7) Пореди такође Муминовић, *op. cit.*, стр. 175 и следећа.

јавне расправе (8) дошло до „радикалне промене“ (9) у односу на узвраћање и преупућивање. Овај моменат је веома важан за правилно тумачење позитивног права, јер се та промена састојала у утврђивању две алтернативе, два опречна предлога поводом прихватања института renvoi. Први предлог је утврђивао колизионо упућивање, (10) док је други „начелно искључио институт renvoi, додуше уз извесне законом изричито предвиђене изузетке“ (11). На основу резултата јавне расправе, тј. поднетих примедби и сугестија (12) прихваћена је коначно прва алтернатива — безрезервно прихватање колизионо упућивања. Воља законодавца дошла је том приликом јасно и недвосмислено до изражаја, што се може закључити и из образложења Предлога закона који је поднет Скупштини СФРЈ и који је касније био прихваћен:

„У одредби 6. Предлога закона третира се институт узвраћања и упућивања — тзв. renvoi. У току радова на изради овог закона преовладао је став да се прихвати дуни renvoi, упућивање даље у сваком случају осим ако правила стране државе узвраћају на наше право.“ (13)

Иако је дакле воља законодавца била недвосмислена, (14) то се не може рећи, бар не у истој мери за сам текст члана 6. МПП-Закона, који регулише узвраћање и преупућивање. (15)

II. RENVOI У МПП-ЗАКОНУ

1. Опште напомене

Члан 6. МПП-Закона гласи:

„Ако би по одредбама овог закона требало применити право стране државе, узимају се у обзир његова правила о одређивању меродавног права.

Ако правила стране државе о одређивању меродавног права узвраћају на право Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, примениће се право Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, не узимајући у обзир правила о одређивању меродавног права.“

Већ на први поглед се може стећи утисак да текст ове одредбе није сасвим успешан, тј. да одређена питања оставља отворена и да је, бар у извесној мери, подобнији да створи неголи да реши проблеме (16). Међутим и поред извесних нејасноћа, сматрамо да ова одредба катего-

(8) Овај нацрт је наишао на широк одјек у јавности. Бројне сугестије и примедбе поводом овог Нацрта су сребене и систематизоване, али нису, на жалост објављене.

(9) Матић, *op. cit.*, стр. 168.

(10) Види текст ове алтернативе код Сајка К., *Међународно приватно право* — опћи дио, Загреб, стр. 137—159 (цит. према Матићу, *op. cit.*, стр. 168).

(11) Текст ове алтернативе (став 1) гласи: „Ако би по одредбама овог закона требало применити право стране државе не узимају се у обзир његова правила о одређивању меродавног права.“

(12) У овом контексту неопходно је подвући рад Цигоја (*Установа упућивања у нашем међународном приватном праву*, у: „Правни живот“, 3 (1980), стр. 3. и следеће. у коме се он залажио за опште прихватање renvoi у нашем МПП-у, наводећи и детаљно образлагајући разлоге који иду у прилог ове опште установе МПП-а.

(13) Предлог закона о решавању сукоба закона са прописима других земаља у одређеним односима, Скупштина СФРЈ, Београд, фебруар 1982, стр. 44 и следећа.

(14) Истог мишљења Кнежевић, Г., *Практични проблеми узвраћања и упућивања у нашем праву*, у: „Правни живот 6/1984, стр. 744; супротност мишљења Сајко К., *Zum neuen jugoslawischen internationalen Privat- und Prozessrecht*, у: *Jahrbuch für Ostrecht*, Band XXIV (1983), 1. Heftband, стр. 82.

(15) Поређи Сајко, *op. cit.*, стр. 82 и Матић, Ж., *The development of the „renvoi“ in yugoslav private international law*, у: *Current trends of conflict of laws in central-eastern Europe*, Trieste 1985, стр. 93 и следећа.

(16) Види Матић, *op. cit.*, фн. 3, стр. 166; Сајко, *op. cit.*, фн. 14, стр. 82; Кнежевић, *op. cit.*, стр. 744; Поређи такође Lipowschek, A., *Das neue jugoslawische internationale Privat- und Prozessrecht in Bereich des Vermögensrechts*, у: *Rabels 49 (1985)*, стр. 434.

рички утврђује обавезу наших правосудних органа да примене колизионе норме страног права на кога их наш МПП-Закон упућује,(17) иако извесна питања захтевају подробнију анализу. То су у првом реду следећа питања:

1. У ком обиму је у члану 6. МПП-Закона предвиђено преупућивање (упућивање даље)?

2. Да ли Закон у појединим областима, као нпр. у материји уговорних облигационих односа, допушта изузетке од опште примене renvoi?

3. Има ли се Законом усталичени систем општег прихватања колизионог (целокупног) упућивања прихватити и у области регулисаним другим савезним законима који садрже колизионе норме?

Пре него што пређемо на детаљно разматрање ових питања, морамо указати на то да упркос јасном тексту става 1. члана 6. („... узимају се у обзир...“), и упркос закључку да је (додуше) „лошија варијанта“(18) прихваћена, један део(19) доктрине ову одредбу своди на једну не сасвим обавезујућу-факултативну(20) — норму. Према таквом схватању би наши судови морали, додуше, да консултују страно колизионо право на које упућују норме МПП-Закона, али не и да их обавезно примене. Овакав поступак се може срести у упоредном међународном приватном праву, чак и у законским текстовима. Тако, нпр., чехословачки Закон о међународном приватном праву допушта судијама да у конкретном случају примене колизионе норме страног права уколико то води разумном уређењу односа(21). Међутим, за разлику од нашег, чехословачки закон изричито садржи израз: „упућивање се може (подвукао С. Стојановић) прихватити...“. Следствено, слично тумачење члана 6. МПП-Закона може се схватити само као жеља, будући да сâм текст Закона не допушта овакву интерпретацију.

Делећи у потпуности мишљење оних који сматрају да је општим прихватањем института renvoi законодавац изабрао лошије решење, сматрамо да овај суштински приговор квалитету Закона није сам по себи довољан да би се одлука која је напакон донета могла оповргнути једним изразито рестриktivним, безмало contra legem тумачењем. Стога се намеће закључак да је у члану 6. МПП-Закона усталичена обавеза(22) да се приликом упућивања на страно право примене(23) његове колизионе норме.

(17) У том смислу такође Varady, T., On the first Yugoslav private international code, у: Yugoslav law/Droit yougoslave, 3/1984, стр. 209; Firsching K., Das neue jugoslawische IPR—Gesetz, IPRax 1983; Муминовић, *op. cit.*, стр. 181; Кнежевнћ, *op. cit.*, стр. 744; Матић, *op. cit.*, фн. 3, стр. 169; Цнгој, С., Il rinvio nel sistema jugoslavo di diritto internazionale privato e processuale 19 (1983), стр. 813.

(18) Матић, *op. cit.*, фн. 3, стр. 169.

(19) Тако у првом реду Сајко, *op. cit.*, фн. 14, стр. 82) кога ова одредба подсећа на норму из чл. 7. конвенције (ЕЕЗ-а) о праву које се примењује на уговорне облигационе односе из 1980. године. Пореди (вероватно у истом смислу) Матић, *op. cit.*, фн. 3, стр. 169 и *op. cit.*, фн. 15, стр. 96: „The first paragraph, it is true, makes use of the term „shall be taken into consideration...“ instead of the earlier term „should apply“... Пореди такође констатацију Lipovshecka (*Op. cit.*, стр. 435): „... das Gebot des jugoslawischen Gesetzgebens ist weniger kategorisch“.

(20) У немачкој терминологији ове норме су познате под називом „Kann—Vorschiffen“ и судије их према (слободној) оцени могу, али и не морају применити у конкретном случају.

(21) Матић, *op. cit.*, фн. 3, стр. 170.

(22) Кнежевнћ, *op. cit.*, стр. 745.

(23) Изричито у том смислу Кнежевнћ, *op. cit.*, стр. 744 и Муминовић, *op. cit.*, стр. 181 и Varady, *op. cit.*, стр. 209, као и мање изричите ставове Илешнћ (Полајнар—Павничк) Wedam—Лукић, Mednarodno zasebno pravo, Zakon s komentarjem, Љубљана 1983, стр. 23; Цнгој, *op. cit.*, фн. 17, стр. 813. Пореди такође Сарчевнћ, П. The new Yugoslav private international law act, у: „American Journal of Comparative Law“ 33 (1985), стр. 286: „Under Art. 6 I of the Act renvoi has now been accepted“ (додуше са извесним ограничењима у односу на облигационе односе: стр. 286 и следећа).

2. Узвраћање

Законска норма тј. став 2. члана 6. је недвосмислена за случај да првоупућено право узвраћа на југословенски правни поредак. У том случају примениће се супстанцијално југословенско право. Ово важи и у ситуацијама у којима би колизионе норме првоупућеног права и саме прихватале *renvoi*, када би дакле у бити узвраћале на колизионе норме југословенског права.

Има ли се исто решење прихватити и за случајеве у којима се до узвраћања на југословенско право не долази директно од стране првоупућеног права, већ индиректно, тј. у оквиру преупућивања на право треће или даљих држава? Доктрина је једнодушна да се и у овим ситуацијама имају применити супстанцијалне норме нашег права.(24) додуше без ближих објашњења. Крајњи резултат је зацело правилан, али се он може прихватити само као последица неограниченог преупућивања (упућивања даље) у МПП-Закону.

3. Преупућивање

Законска норма је у погледу овог питања, бар према преовлађујућем мишљењу доктрине,(25) веома нејасна. Према појединим ауторима,(26) *renvoi* је у члану 6. Закона предвиђен само у смислу узвраћања(27) на југословенско право. Другим речима, уколико колизионе норме првоупућеног права не узвраћају на југословенско право, нити, пак, назначују меродавним материјалне норме сопственог правног поретка, већ налажу примену права неке треће државе не би се могло следити овако изражено преупућивање. Решење би се тада састојало у примени супстанцијалних норми првоупућеног права. Оваквом приступу прикључује се Варади, додуше, само за случај да у оквиру преупућивања на право треће, четврте и евентуално даљих држава настаје тзв. зачарани круг (*circulus vitiosus*), тј. уколико би у хипотетичком случају трећеупућено право узвраћало на другоупућено, а ово наново налагало примену трећеупућеног правног поретка.(28) Варади, указује, при том, на чињеницу да је овакво решење било предвиђено у нацртима МПП-Закона и да оно „није заправо свесно било одбачено, него је једноставно било изостављено приликом промене основног концепта о *renvoi* (ренвоа)“.(29)

Преовлађујући део доктрине, ипак, не оспорава начелно прихватање преупућивања у нашем МПП-Закону.(30) Она само изражава жаљење што ово питање није изричито регулисано у Закону. Као супротан

(24) Кнежевић, *op. cit.*, стр. 745.

(25) Види уместо свих Кнежевић, *op. cit.*, стр. 744 са даљим наводима у фн. 19.

(26) Пак, М. Сукоб Закона, Београд 1982, стр. 327; Међународно приватно право, Београд 1983 (у даљем Пак, МПП), стр. 196. Као могуће тумачење пореди Матић, *op. cit.*, фн. 3, стр. 170; Варади, *op. cit.*, фн. 17, стр. 210 и Муминовић, *op. cit.*, стр. 182.

(27) Пореди такође једно сасвим специфично тумачење које почива на тексту члана 6. става 1. МПП-Закона, али које доводи до истог резултата (Vagady, *op. cit.*, фн. 17, стр. 210): „One may infer from this wording that one has to consult the conflict rules of that (foreign) law only, which is deemed applicable by the rules of the Code; consequently, one does not have to consider the conflict-rules of a second foreign law which may be reached following the choice of law rules of the first foreign law.“

(28) Варади, Т., Међународно приватно право, Нови Сад, 1983, стр. 75.

(29) Варади, *op. cit.*, фн. 28, стр. 75.

(30) Види уместо свих Кнежевић, *op. cit.*, стр. 744 и следећа.

пример — нека врста пожељног решења — наводи се у том смислу правило које је предвидео аустријски Закон о међународном приватном праву.(31) На први поглед могло би се рећи да је преовладавајући део доктрине сасвим у праву. Међутим, при пажљивијем читању не само члана 6. већ и читавог МПП-Закона постаје јаснији целокупни систем узвраћања и преупућивања у МПП-Закону. Члан 6. став 1. овог Закона поставља, наиме, начело целокупног упућивања, док став 2. овог члана изричито предвиђа једини изузетак од овог правила. Изузетак се односи само на узвраћање на југословенско право, при чему је неважно да ли се до узвраћања долази директно од првоупућеног права или индиректно у оквиру преупућивања на право треће или евентуално даљих држава.

Приликом разматрања ове проблематике мора се имати у виду и члан 9. МПП-Закона. Сходно овој одредби право стране државе има се применити према свом смислу и појмовима које садржи. Она, дакле, нашим судовима налаже да страном право примене сходно његовом смислу и појмовима које садржи. Мислимо да је сувишно ближе се задржавати на чињеници да је појам и смисао једне колизионе норме немогуће одвојено посматрати, бар не у конкретном случају, од питања да ли је њом изражено целокупно упућивање или само супстанцијално упућивање, односно да ли у њој предвиђена тачка везивања указује на колизионе норме меродавног права или пак само на његове материјалне одредбе. Из овога произлази закључак да се стране колизионе норме, осим у Законом изричито предвиђеном изузетку (чл. 6. став 2), имају применити на начин који је предвиђен у упућеном страном поретку чији су оне саставни део. Другим речима, у односу на *renvoi* има се прихватити став држава на које наше колизионе норме у конкретном случају упућују. Уколико би, дакле, у хипотетичном случају првоупућено било италијанско право, свако његово даље упућивање, нпр. на швајцарско право имало би се сматрати супстанцијалним упућивањем, будући да италијанско право сасвим одбацује *renvoi*. Уколико би, пак, у другом хипотетичном случају првоупућено било аустријско право, имало би се следити евентуално упућивање даље и то у смислу параграфа 5.(32) аустријског Закона о међународном приватном праву. Нашем ставу би се можда и могло приговорити да се горе наведени члан 9. МПП-Закона углавном доводи у везу са институтом квалификације, но садржина и главна замисао ове одредбе су недвосмислени и важе без обзира на контекст у коме се ово питање поставља.

Из досад изложеног у погледу овог питања, следи да наш МПП-Закон предвиђа колизионо (целокупно) упућивање, и то и у виду узвраћања, а и у виду преупућивања. Код преупућивања на право тре-

(31) Изричито у том смислу Муминовић, *op. cit.*, стр. 182. Но, неопходно је истаћи да ни ова норма није сасвим јасна, тј. да захтева одређене исправке (види детаљно о томе код Schwimann-a M., *Grundriss des internationalen Privatrechts*, Wien 1982, стр. 40, као и код С. Стојановића, *op. cit.*, стр. 27 и следећа).

(32) Овај параграф предвиђа у ставу 1. да упућивање аустријских колизионих норми на страном право има увек за последицу примену његових колизионих норми. Други став ове одредбе уређује ближе могуће хипотетичке ситуације:
— уколико страном право узвраћа примењују се аустријске супстанцијалне норме
— уколико, пак, колизионе норме меродавног права упућују даље на права других страних држава, примениће се материјално право државе чије колизионе норме не упућују даље или на чије се право по први пут узвраћа.

ће и евентуално даљих држава, има се прихватити став тих држава у односу на репвој, осим уколико би дошло до узвраћања на југословенско право.(33)

III. УЗВРАЋАЊЕ И ПРЕУПУЋИВАЊЕ ИЗВАН МПП-ЗАКОНА

1. Уопштено

Иако је МПП-Законом кодифицирано готово целокупно југословенско међународно приватно и процесно право, ипак је питање прихватања репвој ван домена МПП-Закона од очигледне важности за праксу. МПП-Закон је ограничио изричито и у двоструком смислу сопствено поље примене: он се најпре не примењује на односе који су регулисани другим савезним законом или међународним прописима (члан 3), а поред тога ни на односе који су настали пре његовог ступања на снагу (чл. 107). Ми се не бисмо у оквиру овога рада задржали на последњем примеру, већ бисмо се ближе посветили првом проблему, уколико пре што је он у тесној вези са питањем примене репвој у нашем (уговорном) облигационом праву. Наиме, два важна савезна закона (Закон о поморској и унутрашњој пловидби и Закон о облигационим и основним материјалноправним односима о ваздушној пловидби) регулишу, између осталог, изричито и питања меродавног права везана за ове области.

Но, вратимо се за тренутак на репвој-правило МПП-Закона. У нашој доктрини се, наиме, указује на околност да МПП-Закон налаже примену колизионих норми страног права, али искључиво у случајевима када су то право означиле меродавним колизионим норме МПП-Закона. Ово становиште почива на строгој граматичкој(34) интерпретацији самог текста члана 6, а може наћи потпору и у систематском(35) тумачењу МПП-Закона, тј. у односу члана 6. и одредбе садржане у члану 5. посвећене санкционисању изигравања закона. Сходно овом последњем члану, не примењује се право стране државе које би било меродавно по одредбама овог или другог савезног закона ако би његова примена имала за циљ избегавање примене југословенског права. На основу чињенице да је у члану 6. МПП-Закона реч само о одредбама овог закона, као и на основу његовог односа према члану 5. где се спомињу и одредбе других савезних закона, извлачи се закључак да се правило МПП-Закона о прихватању репвој не примењује на колизионе норме других савезних закона.(36)

Начелно и на први поглед били бисмо спремни да следимо ово тумачење, самим тим што МПП-Закон директно искључује своју директну примену код материја уређених другим савезним законима (чл. 3). Но да ли то значи и да се примена начела колизионог упућивања које МПП-Закон устоличава у члану 6. никако не може применити ван поља примене овог Закона, па чак ни у случају да други савезни закони директно упућују на начела МПП-Закона?

(33) Овај предлог се у крајњем резултату углавном подудара са Schwimann-овим тумачењем одребе о репвој аустријског Закона о међународном приватном праву (Schwimann, *op. cit.*, стр. 40).

(34) Види Varady, *op. cit.*, фн. 17, стр. 209 и Матић, *op. cit.*, фн. 15, стр. 97.

(35) Varady, *op. cit.*, фн. 17, стр. 209.

(36) Varady, *op. cit.*, фн. 17, стр. 209.

Овде се најпре може рећи да није препоручљиво сасвим се осло-
нити на строго граматичко тумачење члана 6. МПП-Закона. Тачно је,
додуше, да је у овој норми реч о „одредбама овог закона“, но само је
по себи разумљиво да је у МПП-Закону реч о одредбама тог закона.
Напоследку, то је и једини закон којим се начелно утврђују питања
одређивања меродавног права у читавом нашем праву. Стога само гра-
матичко тумачење није сасвим поуздано и оно, бар само за себе, не
пружа жељени доказ, утолико мање што је и другим члановима МПП-
Закона изричито реч о „одредбама овога закона“. Тако гласи нпр.
члан 3:

„Одредбе овог закона не примењују се на односе из члана 1. овог
закона ако су регулисани другим савезним законом или међународним
уговором.“ Штавише, могло би се рећи да је аргументом а *contrario*
могуће из овог члана извући закључак да се одредбе овог Закона доду-
ше не примењују у областима регулисаним другим законима, али да се
управо примењују ако те области нису регулисане другим законима;
другим речима, да се примењују при постојању правних празнина.⁽³⁷⁾

У сваком случају је помињање „одредби овог закона“ у чланови-
ма 3. и 6. МПП-Закона природно и само по себи разумљиво јер Закон
жели и има за задатак у првом реду да регулише оно што је предвиђено
његовим пољем примене и то, само уколико то већ није регулисано
другим савезним законима.

Какав се значај има придати систематском тумачењу, посебно од-
носу према члану 5. МПП-Закона? Који је разлог навео законодавац
да у овој норми изричито спомиње и „одредбе... другог савезног зако-
на“? Да ли се тиме желело осигурати санкционисање изигравања зако-
на при примени неког другог савезног закона или се тиме желело избе-
ћи заузимање става поводом института изигравања закона при примени
међународних конвенција? Није ли баш ова одредба доказ да се основне
одредбе овог Закона имају примењивати и у области примене других
савезних прописа? Читава ова ситуација и читав комплекс питања би
се могли учинити још замршенијим уколико би се и текст члана 4.
МПП-Закона узео у обзир. Ова норма не спомиње ни одредбе овог, а
ни одредбе других савезних закона. Ту такође нема речи ни о одредба-
ма међународних уговора. Она само на уопштен и начелан начин истиче
недозвољеност примене страног права ако би његово дејство било суп-
ротнo Уставом СФРЈ утврђеним основама друштвеног уређења.

Посматрајући ову сложену ситуацију, морамо да се упитамо да
ли је законодавац све ове финесе свесно и вољно унео у МПП-Закон,
и то у циљу искључивања *repvoј* у свим оним случајевима у којима
меродавно право није утврђено на основу колизионих норми МПП-За-
кона. У сваком случају, не стичемо утисак да се у том погледу искљу-
чиво потврдан одговор намеће бар не на основу досад изложеног, а
и према образложењима разних нацрта и Предлога закона. Стога се и
тврдња да се Законом утврђено начелно прихватање *repvoј* не може
применити у областима које нису регулисане МПП-Законом пре може
одбацити него прихватити.

(37) Овде би се могао извршити још једно даље разликовање између области које
уопште нису регулисане другим прописима и области које су, додуше, уређене законским
прописима, али непотпуно, што повлачи за собом постојање законских празнина. Но, ово
разликовање није, бар према нашем мишљењу, у суштини битно јер је последица у оба
случаја идентична: постојање правне празнине у конкретном случају.

2. Закон о унутрашњој и поморској пловидби

Након начелних разматрања посветили бисмо се детаљније питању примене *renvoi* у оквиру једног од два напред наведена закона, наиме Закону о поморској и унутрашњој пловидби (у даљем: Закон о пловидби). Девети део овог Закона посвећен је међународном приватном и процесном праву и садржи читав број одредби које детаљно регулишу ову материју. Но, и поред тога недостаје одредба о институту *renvoi*. Она је била свесно и вољно изостављена.(38) При изradi овог Закона пошло се, наиме, од тога да је изричито регулисање овог института сувишно, с обзиром на мишљење да *renvoi* у југословенском облигационом праву није прихваћен. С тим у вези указивало се на нацрт МПП-Закона који је у тадашњој верзији (1974. год.) начелно одбацио могућност узвраћања и преупућивања.(39) Тако је Закон о пловидби ступио 1. јануара 1978. године на снагу без норме о *renvoi*. Ако се, дакле, посматра стварна воља законодавца — искључење *renvoi* — мора се констатовати да изостављање изричите одредбе која би овај став исказала није било најсрећније решење. Док се супстанцијално упућивање могло и заговарати пре доношења МПП-Закона, дотле се након његовог ступања на снагу ситуација битно изменила. Ова констатација важи чак и уколико би се прихватило рестриктивно тумачење МПП-Закона и инсистирало на становишту да се *renvoi* има прихватити само уколико је меродавно стране право утврђено на основу колизионих норми МПП-Закона. Разлог је једноставан и лежи у чињеници да Закон о пловидби садржи изричиту одредбу о попуњавању законских празнина. Она у таквим случајевима налаже сходно примену одредби и начела овог и других савезних закона и међународних уговора који уређују односе са међународним обележјем, дакле *in casu* и примену одредби и начела МПП-Закона.(40) Стога је у овом случају реч о двојструкој вољи законодавца: с једне стране, о прећутној намери искључења *renvoi* из овога Закона путем изостављања било какве одредбе о узвраћању и преупућивању, а са друге, о изричитој вољи да се евентуалне празнине испуне нормама и начелима других савезних закона (*in casu* МПП-Законом). Из овог последњег става несумњиво следи да МПП-Законом утврђено начело општег прихватања колизионог упућивања (или у терминологији законодавца „пуног *renvoi*“)(41) важи и за област примене Закона о пловидби. Према томе, није неопходно да сâм МПП-Закон налаже примену свог начела о узвраћању и преупућивању; обавеза његове примене проистиче у овом случају управо из Закона о пловидби, тј. из његове норме о попуњавању празнина.

Овом нашем становишту би се на основу строгог граматичког тумачења одредбе о попуни празнина (чл. 1012) могло супротставити мишљење да је сходна примена норми и начела других савезних закона могућа само „ако у овом Закону нема одредаба о праву меродавном

(38) Види детаљно о томе код Стојановић, С., *Меродавно право код уговора о пловидбеном осигурању*, у: „Осигурање удруженог рада“, 2—3/1984, стр. 32 и следећа.

(39) Види Образложење Нацрта закона о поморској и унутрашњој пловидби, Скупштина СФРЈ, Комисија Савезног вијећа за законе из области саобраћаја, Београд, септембар 1974, стр. 740.

(40) Члан 1012. Закона о пловидби наводи додуже више извора на основу којих ће суд у конкретном случају установити недостајућа правила о меродавном праву. О међусобном односу ових извора, тј. о редоследу њиховог узимања у обзир види детаљно код Матић Ж., *Међународно приватно право*, посебни део, Загреб, 1982, стр. 57.

(41) Види, напред стр. 3, фн. 13.

за неки однос из овог дела закона“ (чл. 1012. Закона о пловидби). При томе би се уједно могао учинити још један даљи корак и тврдити да МПП-Закон садржи норме о меродавном праву тек у другој глави („меродавно право“), док одредба о *renvoi* није садржана у тој, већ напротив његовој у првој глави („основне одредбе“). Напокон могуће би било навестити да „основне“ нису исто што и „опште одредбе“ које су биле предвиђене у ранијим нацртима МПП-Закона и које би као такве вределе „као опће одредбе читавог међународног приватног права СФР Југославије, па према томе и за оне посебне одредбе које се налазе у другим законима“. (42) Будући да је сада у МПП-Закону реч о основним одредбама могло би се строгим граматичким (43) тумачењем закључити да се установа *renvoi* не примењује у другим законима осим уколико они сами нису предвидели ову могућност, као што је то случај у Закону о меници. (44)

Сви ови ставови, сва ова суптилна разматрања која умањују значај *renvoi*-одредбе у нашем међународном приватном праву намећу нам обавезу њиховог критичког преиспитивања, иако је јасно да последњу реч имају наши правосудни органи који ће, пре или касније (уколико то већ и нису), бити суочени са овом проблематиком. Наш задатак састоји се, дакле, у томе да покушамо да распршимо ову дилему и самим тим дамо основу за правилно одлучивање у конкретном случају са међународним обележјем. У ову сврху бисмо најпре истакли да Закон о пловидби под одредбама о меродавном праву (наслов деветог дела Закона) подразумева и заједничку одредбу (глава I деветог дела Закона), дакле, не само норме које директно указују на меродавно право. Напротив, он обухвата све норме које су неопходне за утврђивање правног поретка на основу кога се доноси коначна одлука. Код заједничке одредбе овог Закона реч је о норми којом се утврђује његово поље примене.

Норме које утврђују поље примене МПП-Закона налазе се, пак, у оквиру главе МПП-Закона која носи назив „основне одредбе“ (чл. 1). Из овога најпре произлази да заједничка одредба Закона о пловидби одговара основној одредби МПП-Закона, при чему се не сме изгубити из вида ни чињеница да се, према схватању Закона о пловидби, заједничка одредба подводи под норме о меродавном праву. Да ли је исти случај и са МПП-Законом, и то посебно у светлу покушаја разликовања између општих и основних одредби? (45) Приликом одговора на ово питање мора се најпре признати као тачна околност да је у разним нацртима МПП-Закона заиста увек било речи о општим одредбама. До преокрета је дошло тек у тексту Предлога Закона који је разматрао и прихватио југословенски законодавац. Међутим, из службеног образложења овог текста, који је служио као основа за разматрање и доношење коначног законског текста, несумњиво произлази да су термини „основне одредбе“ и „опште одредбе“ употребљени искључиво као синоними. Тако у образложењу Предлога МПП-Закона под насловом „основне одредбе наилазимо на следећи текст:

(42) Матић, *op. cit.*, фн. 3, с. 171.

(43) Матић, *op. cit.*, стр. 171.

(44) Матић, *op. cit.*, стр. 171.

(45) Види напред стр. 11. фн. 42.

„2. Осталим члановима општих одредби (подвукао С. Стојановић) уређују се поједина принципијелна питања која се појављују било као основна или као прејудисијална за поједина решења која се односе на области обухваћене Предлогом закона.“(46) Ова реченица не само што пружа доказ о томе да законодавац под општим и основним одредбама подразумева једно те исто, онда уједно указује на једну ноторну чињеницу. Тачка везивања предвиђена у одређеној колизионој норми је у конкретном случају сасвим бескорисна уколико законодавац није при том утврдио да ли је њом изражено колизионо или пак само супстанцијално упућивање, ако другим речима није исказао да ли је у њој прихваћен или одбачен *renvoi*. Стога је и тешко замисливо не подвести норму о *renvoi* под одредбе о меродавном праву. У сваком случају, бар што се ова два закона тиче, из досад изложеног произлази да Закон о пловидби упућује на одредбе и начела о меродавном праву других савезних закона. Он при том под нормама о меродавном праву подразумева и заједничку одредбу којом се утврђује његово поље примене. Показали смо да ова норма одговара основној одредби МПП-Закона која није у бити ништа друго него општа одредба. Напокон и то и да сам законодавац објашњава да је ова одредба прејудисијална и принципијална за поједина решења, и да самим тим такође представља норму о меродавном праву. Из свих ових премиса следи закључак да је норма о *renvoi* (чл. 6. МПП-Закона) у бити одредба о меродавном праву, и то како у смислу МПП-Закона тако и у значењу Закона о пловидби, иако се овај закључак у односу на Закон о пловидби може само индиректно извући.

Мора се, додуше, признати да овај исход — упућивање Закона о пловидби на *renvoi*-а одредбу МПП-Закона — има помало горак укус јер је такође несумњиво да је законодавац имао намеру да искључи *renvoi* у овој области. Његово веровање да је у ту сврху довољно изоставити било какву одредбу о *renvoi*, односно указати на примену МПП-Закона који је у тадашњем облику нацрта заиста изричито и одбацивао *renvoi*, не може се порећи. Стога је и могуће говорити о његовој двоструко израженој намери: с једне стране о (у законском тексту неизраженој) намери искључивања *renvoi* и, с друге, о (у Закону изричито израженој) намери преузимања решења МПП-Закона. Нагли преокрет који је у ставу према *renvoi* наступио са Предлогом МПП-Закона уследио је додуше након ступања на снагу Закона о пловидби и није у време доношења Закона о пловидби био вероватан, али се исто тако није могао ни искључити. Опште прихватање *renvoi* у оквиру МПП-Закона данас је у сваком случају позитивно право, тако да се поступак законодавца при изради и усвајању Закона о пловидби не може означити као обазрив и прецизан, бар не у делу који се односи на меродавно право. Другачији приступ је могао онемогућити типичну (законодавну) заблуду према којој се установе које законом нису предвиђене (заувек) не прихватају.(47) Напокон, зар није општеприхваћено „да није меродавно оно што је законодавац мислио, већ оно што је прописом дошло до изражаја“?(48)

(46) *Op. cit.*, фн. 13, стр. 44.

(47) Тако, нпр. Муминовић, *op. cit.*, стр. 185 и Боснић, П., *Renvoi* у југословенском законодавству, у: „Зборник радова Правног факултета у Сплиту“ бр. IV/1966, стр. 100 и следеће.

(48) Голдштајн, А., *Пролегомена Закону о обвезним односима*, у: Голдштајн/Барбић/Ведрић/Матић, *Обвезно право*, прва књига, 2. издање. Загреб 1979, стр. 28.

Наше становиште о прихватању *renvoi* у оквиру поља примене Закона о пловидби мора да савлада још једну препреку. Реч је о питању да ли МПП-Закон предвиђа принцип колизионог (целокупног) упућивања и за област (уговорних) облигационих односа. Уколико би се на ово питање морало негативно одговорити, *renvoi* се, следствено, не би прихватао ни у Закону о пловидби. Један значајан део наше доктрине је мишљења да је узвраћање и преупућивање неумесно у области облигационог права.(49) Прихватање *renvoi* у овој области било би протом супротном тренду вишестраних међународних уговора, као и највећем броју појединачних колизионих система.(50) Ми се такође придружимо тим схватањима, тим пре што се институт *renvoi*, замишљен као једно од средстава у циљу постизања међународне хармоније одлучивања,(51) нарочито последњих година „развио“ управо у супротном смеру. Овакав *renvoi* само поспешује тзв. тренд „to stay at home“. У том смислу је Lipowschek у праву када управо у искључењу *renvoi* види могућност која води међународној усаглашености одлучивања.(52) Међутим, да ли је могуће доћи до оваквог решења у оквиру МПП-Закона? Такви покушаји, зацело, нису недостајали. Напротив! Ако се посматрају бројни прилози посвећени нашем МПП-Закону намеће се утисак да институт *renvoi* у југословенском облигационом праву наличи тврђави која је са свих страна опседана и чијем се паду тежи уз примену свих научних средстава. На становиште према коме је *renvoi*-одредба МПП-Закона (чл. 6) у ствари факултативна норма („Kann-Vorschrift“) и коју правосудни органи могу, али и не морају применити (нарочито кад би њена примена била неумесна),(53) као и на тврђење да је ту реч о основној норми која само у склопу са појединачном колизионом нормом може бити конкретизована, већ смо се раније детаљно осврнули.(54) Том приликом смо показали да је воља законодавца била недвосмислена,(55) а и да је члан 6. МПП-Закона, посебно у склопу са одредбом из члана 9, јаснија него што се то многим чини.

Наш закључак да МПП-Закон предвиђа узвраћање и преупућивање и у области (уговорних) облигационих односа могли бисмо, потпуности ради, подврћи још једном испиту: није ли можда, законодавац једноставно заборавио да искључи *renvoi* у овој области?(56) Можда је сматрао да је то у таквом степену само по себи разумљиво да би

(49) Тако у више наврата Матић (пореди нпр. у *op. cit.*, фн. 15. стр. 95; Сајко, *op. cit.*, стр. 82; Сарчевић, *op. cit.*, стр. 286; Муминовић, *op. cit.*, стр. 184; Пореди и такође преглед код Сарчевића, П., The law applicable to contractual obligations according to the new yugoslav act concerning private international law, у: Current trends of conflict of laws in central-eastern Europe, Trieste 1985, стр. 131, са даљим наводима у фн. 49, 50 и 51. Пореди и сличан став Барадија (*op. cit.*, фн. 17, стр. 210), доауште ограничен на субјективно везивање.

(50) Изричито у том смислу Сарчевић, *op. cit.*, фн. 23, стр. 286 и следећа и Lipowschek, *op. cit.*, стр. 435.

(51) Пореди детаљније Стојановић, С., *Die Parteiautonomie und der internationale Entscheidungsinklang. Unter Besonderer Berücksichtigung des internationalen Ehegüterrechts*, Zürich 1983, стр. 74 и следећа.

(52) Lipowschek, *op. cit.*, стр. 435.

(53) Види горе стр. 14 фн. 49. Наше становиште у вези са изразом „узпмају се у обзир“ добија потпору у објашњењу Цигоја (*op. cit.*, фн. 17, стр. 813) према коме се чињеница да страно право које се у оквиру примене чл. 6. МПП—Закона има применити не постаје стога део нашег правног система. Управо ову идеју је желео да изрази МПП—Закон употребљавајући горе наведени израз: „... queste idee sono espresse nella formulazione dell'art. 6 della legge“.

(54) Види напред стр. 13 фн. 46.

(55) Види напред стр. 3, фн. 13.

(56) У том смислу изричито von Overbeck, A., Les questions générales du droit international privé à la lumière des codifications et projets récents, у: „Recueil des Cours de l'Académie de droit international“, tome 176, 1982/III стр. 15.

било какво изричито спомињање у закону било сувишно. Иако ова питања нису сасвим безразложна, ипак би било сувише једноставно прихватити заборавност законодавца, и то при постојању бројних, дијаметрално супротних предлога о (делимичном) прихватању односно (делимичном) одбацивању овог општег института међународног приватног права. Ово утолико мање, ако се има у виду чињеница да су сви наведени предлози долазили до изражаја у текстовима бројних нацрта МПП-Закона.(57) Тврдња да се прихватање *renvoi* у области која почива на далекосежној аутономији воље странака у бити тешко може оправдати зацело је тачна,(58) али је она ипак недовољна за опште одбацивање *renvoi* при постојању јасне и недвосмислене законске одредбе.

Промену одредбе о *renvoi* у области (уговорног) облигационог права не може ни у ком случају извршити доктрина. Она, додуше, може позвати судове да тим поводом заузму јасан и недвосмислен став, при чему сматрамо да је евентуално искључење колизионог упућивања *de lege artis* могуће постићи само прихватањем постојања *praeter legem* празнина, и то неправих („*ineschter*“) законских празнина.(59) За разлику од правих („*echter*“) празнина, тј. за разлику од случајева када законодавац „ништа не каже“, (60) дакле уопште не уреди одређено питање код неправих празнина већ је питањима које је законодавац додуше регулисао, али на незадовољавајући начин. Код ових последњих празнина решења са гледишта жељеног права или од самог почетка нису била сврсисходна или су то тек накнадно постала.(61) Приликом попуњавања овако установљених празнина наши судови би имали узети у обзир све бројне аргументе против прихватања узвраћања и преупућивања у овој области,(62) што би највероватније имало за последицу укидање института *renvoi* за ову област и увођење супстанцијалног упућивања. Прве одлуке (највиших) судова могу се у овој области очекивати са изразитим интересовањем.

IV. ЗАКЉУЧАК

На основу досадашњих излагања могуће је закључити да југословенски МПП-Закон у члану 6. утврђује прихватање института *renvoi*, и то безрезервно за читаву област његове примене. *Renvoi* је при том прихваћен и у смислу узвраћања, а и у виду преупућивања (упућивања даље). У овом последњем, дакле у случају даљег упућивања на право треће и евентуално даљих држава мора се прихватити став тих држава у односу на *renvoi*. Код узвраћања на југословенско право имају се применити наше супстанцијалне норме, без обзира на то да ли је уз-

(57) Пореди Муминовић (*op. cit.*, стр. 175): „Што је све скупа утјецало на то да „узвраћање“ и „упућивање даље“ у једном тексту Нацрта Закона буде прихваћено, да би у наредном тексту становиште било супротно“.

(58) Међутим, могу се срести и супротна становишта. Види нпр. Reithmann Ch., *Internationales Vertragsrecht*, 3. Auflage, Köln 1980, стр. 66: „... so ist renvoi — da gerade kein Parteiwille vorliegt — so wenig oder so sehr problematisch wie in anderen Rechtsgebieten“.

(59) Види о томе детаљно Meier—Hayoz, a., *Einleitungsartikel des Schweizerischen Zivilgesetzbuches* (Art. 1—10), 3. Aufl., Zürich 1979, стр. 48 и следећа. 60. Desax M., *Haftung für erlaubte Eingriffe*, Fribourg 1977, стр. 159, 61. Desax, *op. cit.*, стр. 160.

(60) Види општу и детаљну анализу код von Overbeck-a, *op. cit.*, стр. 150 и следеће. Овае се може посебно нагласити да *renvoi* у југословенском облигационом праву заиста нема много смисла јер се ово заснива на принципу најближе везе. Изричито у том смислу Матић, Ж., Меродавно право за уговоре према Закону о решавању сукоба закона са прописима других земаља из 1982. године, у: „Зборник правног факултета у Загребу“, 2—3/1985, стр. 219.

враћање наступило директно (од првоупућеног права) или пак индиректно тј. у оквиру преупућивања (од стране друго-, треће- или пак четвртоупућеног правног поретка). Евентуални *circulus vitiosus* би се разрешивао према праву државе на чије је норме најпре било упућено. Иако у тексту члана 6. МПП-Закона није употребљен израз „примењују се“, већ израз „узимају се у обзир“, ипак се ова одредба не може схватити као факултативна норма. Материјали о настанку Закона, посебно коначан Предлог закона, недвосмислени су и поткрепљују обавезу опште примене *renvoi*. У том смислу се, напokon, и изражава један део наше доктрине.

Прихватање института узвраћања и преупућивања важи и у области (уговорног облигационог права. У сваком случају мора се констатовати да не постоји јасна законска основа за његово ограничење. Тим поводом ваља такође указати на извесну суштинску противуречност коју прихватање *renvoi* у овој материји повлачи за собом. Наиме, Закон овде утврђује као основне тачке везивања аутономију воље странака и детаљно (у виду каталога) изражени принцип најближе везе иако је опште познато да ни у једном од ова два основна начина везивања *renvoi* није препоручљив.

Сходно применама начела израженог у члану 6. МПП-Закона у материјама регулисаним другим законима није искључена, бар не код постојања законских правних празнина, а посебно не уколико други закони сâми упућују на примену одредаба и начела МПП-Закона, као што је то случај код Закона о поморској и унутрашњој шловидби.

Промена законског правила о прихватању *renvoi* за коју се, бар у области уговорних односа залаже претежни део наше доктрине, могла би (а и требало) у догледно време да уследи. Међутим, не путем рестриктивног тумачења члана 6. МПП-Закона, већ напротив на основу прихватања неправне законске празнине и њеног корективног попуњавања.

Dr. Srđan Stojanović,

Research Associate of the Institute of Comparative Law in Belgrade

RENVOI IN YUGOSLAV LEGISLATION

Summary

The author treats in detail the question of the institute of *renvoi* in Yugoslav private international law, while beginning with the provision on *renvoi* in the Law on Settling Conflict Between Laws and Legislation of Other States in Specific Relations, of 1982 (article 6), and with the solution contained in the Law on Sea and Inland Waters Navigation.

After elaborating all relevant legislation on the ground of historical, grammatical, systematic, as well as teleological interpretation, the author comes to the conclusion that the institute of *renvoi* is accepted in Yugoslav law, both in terms of further forwarding, namely, sending the matter further to the law of third countries, and in terms of returning. In relation to that, the author emphasizes the need that in case of further forwarding one should accept the attitude of those states in relation to *renvoi* except if this would cause returning to Yugoslav law. In addition, the author particularly elaborates the issue of accepting the *renvoi* in the sphere of contractual obligation relations, while proving that *renvoi* is accepted also in this sphere entirely.

Dr Srđan Stojanović,
chercheur à l'Institut de droit comparé à Belgrade

L'INSTITUT DE RENVOI DANS LA LEGISLATION YUGOSLAVE

Résumé

L'auteur examine en détail la question de l'acceptation de l'institut de renvoi en droit international privé yougoslave. Il donne, tout d'abord, un commentaire de la clause de renvoi dans la Loi de 1982 relative aux règles de conflits de lois yougoslaves avec des dispositions étrangères dans certaines catégories de rapports de droit (article 6) ainsi que des solutions apportées dans la Loi sur les navigations maritime et intérieure.

Après avoir fait un examen détaillé des dispositions législatives appropriées, sur la base des interprétations historique, gramaticale, systématique et téléologique, l'auteur conclue que l'institut de renvoi est accepté en droit yougoslave, tout aussi bien sous forme de renvoi au premier degré que sous forme de renvoi au deuxième degré. L'auteur souligne également que lorsqu'il s'agit du renvoi au deuxième degré ou éventuellement au droits d'autres pays, plus loin, il faut accepter la position de ces états-là face au renvoi, sauf dans le cas où il y aurait renvoi au droit yougoslave. En outre, l'auteur attache une attention particulière à la questions de l'acceptation du renvoi dans les droits et les obligations contractuelles et démontre qu'il est entièrement accepté dans cette catégorie de rapports de droit également.